

Synodalita v Božom ľude a koordinátori

Juraj Vittek, 1. webinár pre synodálnych koordinátorov, 29. január 2022, Bratislava

Synoda je jedným z pomenovaní Cirkvi

V cirkevnej gréčtine toto slovo „synoda“ vyjadruje zhromaždenie v spoločenstve Ježišových učeníkov a v niektorých prípadoch je synonymom cirkevnej komunity. Svätý Ján Zlatoústý napríklad píše, že slovo Cirkev je pomenovaním pre synodu (συνόδου ἔστιν ὄνομα). Cirkev, po grécky ἐκκλησία, znamená „zhromaždenie“. A toto zhromaždenie naznačuje synodu, čo po grécky doslova označuje tých, ktorí kráčajú spoločne, sú na spoločnej ceste (σύνδοος). Cirkev je spolu kráčajúci Boží ľud. Synodalita, ktorú sme pozvaní znovuobjavovať, je podstatnou a konštitučnou známkou povahy Cirkvi. Je prítomná v Božom Slove a prejavuje sa od prvých krokov života Cirkvi.

„Synoda“ je staré, v Tradícii Cirkvi veľmi ctihodné slovo. Skladá sa z predpony σύν („s-“) a podstatného mena ὁδός („cesta“). Odkazuje aj na Pána Ježiša, ktorý sám seba predstavuje ako „cestu, pravdu a život“ (Jn 14,6), a na skutočnosť, že kresťania boli v začiatkoch jeho nasledovania nazývaní „stúpecami Cesty“ (porov. Sk 9, 2; 19, 9.23; 22, 4; 24, 14.22). Sme pozvaní kráčať spolu: kňazi, laici, biskupi, deti, mladí, dospelí, rehoľníci, ľudia, ktorí sa cítia vylúčení, ľudia na okraji spoločnosti, veriaci katolíci, aj tí, čo Boha hľadajú, veriaci z iných cirkví, aj pochybujúci, svätci i hriešnici... Spoločne.

Svetová Synoda biskupov na tému: „Za synodálnu Cirkev“

Synodalitu podnietil s novou silou II. vatikánsky koncil. Synodálna Cirkev nachádza svoje vyjadrenie na ekumenických koncilochoch, synodách biskupov, diecéznych synodách a v diecéznych a farských radách. Po koncile pápež Pavol VI. ustanovil permanentný orgán v Cirkvi, ktorý sa nazýva svetová Synoda biskupov. Riadna synoda sa zvoláva každé štyri roky na rozličné aktuálne témy života Cirkvi a niekedy bývajú po dvoch rokoch aj mimoriadne synody biskupov. Zúčastňujú sa na nich zástupcovia biskupov z celého sveta. Taká synoda sa samozrejme dlho pripravuje. Pápež určí tému a potom sa pripraví pracovný dokument, ktorý zhromaždí podnety biskupov z celého sveta, o ktorých potom na Synode biskupi rokujú. Pápeža závery Synody obyčajne inšpirujú k napísaniu postsynodálnej exhortácie.

V októbri 2023 pápež zvolal XVI. riadne zasadnutie Synody biskupov, tentokrát na tému „Za synodálnu Cirkev: spoločenstvo, spoluúčasť a misia“. Tentokrát však príprava na synodu bude v niečom iná. 17. októbra 2021 pápež František vyzval diecézy po celom svete, aby vykročili na cestu obnovenia synodalít, ktorá má byť prípravou na túto Synodu biskupov. Svätý Otec chce, aby to nebola len Synoda biskupov, ktorí sa budú zamýšľať nad touto základnou vlastnosťou Cirkvi a tým, ako sa synodalita žije. Chce, aby jej príprava spočívala v tom, že celá Cirkev, každá diecéza, každá farnosť, každé spoločenstvo v Cirkvi, podnietilo synodálne procesy, pri ktorých sa budeme so všetkými v Cirkvi rozprávať o tejto synodálnej povahe Cirkvi, teda o tom, ako sa nám darí kráčať spolu, ale zároveň sa pokúsime viac kráčať spolu, teda podnietime spoločné kráčanie.

Toto sa bude uskutočňovať v diecézach, v tzv. diecéznej fáze, v ktorej sa práve nachádzame (potom celé biskupské konferencie vytvoria spoločnú syntézu na základe syntéz, ktoré zhrnú skúsenosť jednotlivých diecéz) a potom v kontinentálnej fáze, kedy sa stretnú biskupi jednotlivých kontinentov. Celý proces vyvrcholí v októbri 2023 v Ríme na svetovej Synode biskupov. Podobné procesy sa v Cirkvi už uskutočnili. Napríklad v roku 2007 sa v latinskej Amerike uskutočnil podobný proces najprv v diecéznej fáze v jednotlivých farnostiach, spoločenstvách, hnutiach a podobne. Potom na úrovni konferencií biskupov jednotlivých latinskoamerických krajín. A vyvrcholilo to na stretnutí latinskoamerických a karibských biskupov v Aparecide v Brazílii. Biskupi sa vtedy zaoberali otázkou novej evanjelizácie. Dokument z Aparecidy, ktorý mal na starosti spísať kardinál Bergoglio, pápež Benedikt XVI. schválil a publikoval a stal sa cennou skúsenosťou, ktorá ovplyvnila ďalší vývoj Cirkvi. Teraz už pápež František chce, aby podobnú skúsenosť zažili všetky kontinenty, všetky krajiny, celá Cirkev.

Diecézna fáza: zvolať Boží ľud

Sekretariát svetovej Synody poslal všetkým diecézám sveta Prípravné dokumenty, podľa ktorých majú jednotlivé diecézy postupovať v diecéznej fáze týchto procesov. Od vymenovania diecézneho koordinátora a synodálneho tímu, ktorý má celý proces pripraviť a sprevádzať, cez realizáciu synodálnych stretnutí vo farnostiach a spoločenstvách, až po prípravu a predloženie diecéznej syntézy. Teraz sa nachádzame niekde v bode 6. V časovom harmonograme však vidno, že už v decembri a januári prebehli napríklad synodálne stretnutia a konzultácie s kňazmi v jednotlivých dekanátoch na kňazských rekolekciách, ktoré sú tiež riadnou synodálnou štruktúrou ustanovenou po II. vatikánskom koncile. Takisto sme sa stretli s presbyterskou radou arcidiecézy a podobne. Ja osobne som mal možnosť mať účasť aj na jednom prípravnom stretnutí na provinciálnu kapitolu jednej rehole na Slovensku (to je zasa riadny rehoľný nástroj synodality).

Úlohou synodálneho koordinátora a jeho tímu je pomôcť diecéznemu biskupovi, aby pripravil a zhromaždil Boží ľud, ktorý tak bude môcť vyjadriť vlastnú skúsenosť v rámci svojej miestnej cirkvi. Svätý Otec v príprave na svetovú Synodu biskupov, ktorej témou bude práve táto vlastnosť Cirkvi, pozyva, aby Cirkev objavila svoju hlboko synodálnu povahu. Je potrebné zistiť, do akej miery v našej arcidiecéze túto synodalitu už prežívame, akú máme s ňou skúsenosť, a má nám priniesť impulzy k tomu, ako ju môžeme lepšie uplatniť v každodennom živote Cirkvi, aby Cirkev žila viac synodálnym štýlom. „Synodalita umožňuje celému Božiemu ľudu kráčať spoločne, počúvajúc Ducha Svätého a Božie slovo, aby sa mohol podieľať na misii Cirkvi v spoločenstve, ktoré Kristus medzi nami ustanovil. (PD, 1.2)“

Existujú mnohé spôsoby, v ktorých zakúšame formy „synodality“ už teraz a v celej Cirkvi. Napriek tomu sa požiadavka byť synodálnou Cirkvou neobmedzuje len na existujúce inštitúcie. Misia Cirkvi si vyžaduje, aby celý Boží ľud prechádzal spoločne touto cestou, na ktorej má každý jej člen rozhodujúcu úlohu v spojení s ostatnými. Cieľom tohto synodálneho procesu nie je poskytnúť dočasnú alebo jednorazovú skúsenosť, ale skôr ponúknuť príležitosť pre celý Boží ľud spoločne rozlišovať, ako napredovať na ceste, ktorá nás povedie k tomu, aby sme boli dlhodobo a viac naplno synodálnou cirkvou. Jednou z úloh diecézneho koordinátora je „vyzvať všetky farnosti, aby sa zúčastnili na konzultačnom procese organizovaním stretnutí, pozvať zástupcov z každej cirkevnej služby, hnutia, cirkevnej inštitúcie alebo úradu v rámci diecézy, aby ponúkli svoje vlastné príspevky“ (PD).

Dnešné stretnutie považujem za v niečom historickú udalosť, pretože sa synodálne stretáme z rozmanitých kútov, oblastí a chariziem života našej miestnej Cirkvi, bratislavskej arcidiecézy. Môžeme to vnímať ako veľmi širokú skúsenosť synodality. Je tu vysoké zastúpenie farností našej arcidiecézy, kňazov i laikov, Bratislavy i okolia, miest i dedín, ďalej zastúpenie pôsobenia rozličných rehoľných spoločenstiev s ich vlastnými charizmami, množstvo laických spoločenstiev, väčších i menších, dlho pôsobiacich i nových, oficiálnych cirkevných združení s cirkevným schválením, i súkromných iniciatív, občianskych združení kresťanského charakteru s rozličným zameraním, či už sociálnu prácu alebo iné rozličné oblasti spoločenského života, ďalej zastúpenie škôl a iných vzdelávacích inštitúcií atď.

Synodalita má prebehnúť vo všetkých oblastiach, kde Cirkev žije a pôsobí. My sme v našom rozlišovaní cesty pre našu diecézu identifikovali šesť rozličných oblastí, do ktorých by sme chceli preniknúť, aby sme tam pozvali čo možno najväčšie množstvo jednotlivcov, aby sme im dali príležitosť podeliť sa so svojou skúsenosťou s Cirkvou a jej pôsobením, stále v tom zornom uhle spoločného kráčania. Tri z týchto oblastí reprezentujete vy a stávate sa našimi spolupracovníkmi v tejto snahe. Niektoré špecifické oblasti bude náš tím oslovovať ešte zvlášť (bod 5). Svätý Otec veľmi zdôrazňuje, aby sme prenikli na periférie života Cirkvi, k tým, ktorí sa od života Cirkvi vzdialili v rozličných stupňoch a z rozličných dôvodov. Ľudí v týchto perifériách však dokážeme osloviť a pozvať k tomu procesu jedine cez predchádzajúce oblasti života Cirkvi, a teda aj cez vás.

Ďakujem vám za vašu dnešnú prítomnosť a účasť na tomto webinári, ktorá vyjadruje ochotu vášho srdca otvoriť sa pôsobeniu Ducha Svätého, ktorý pôsobí vo svojej Cirkvi, a pripravenosť a odvahu srdca prebrať aj iniciatívu a prispieť k tomu, aby sme vytvorili v nasledujúcich týždňoch a mesiacoch priestor pre intenzívne počúvanie, dialóg a rozlišovanie.

Spoluúčasť – skúsenosť ekleziality

Témou svetovej Synody biskupov v Ríme v októbri 2023 je: „Za synodálnu Cirkev: spoločenstvo, spoluúčasť, misia“. Vaša spolupráca, ochota prebrať iniciatívu sú výrazom práve tej spoluúčasti, spoluzodpovednosti. Je to najdôležitejší prejav tej „vychádzajúcej“ Cirkvi, o ktorej hovorí tak často pápež František. Každý kresťan a každé spoločenstvo musia dobre rozlíšiť, na akú konkrétnu cestu ich Pán posielajú, ale všetci sme pozvaní prijať toto povolanie: vyjsť z vlastnej pohodlnosti a mať odvahu ísť na všetky periférie, ktoré potrebujú svetlo evanjelia“ (EG, 20). Práve v dôsledku toho sa Cirkev dokáže zapájať a vkladať do vecí. Toto dnešné stretnutie chce byť už synodálne. Iste, chceme vám poskytnúť usmernenie, priblížiť ducha synodality, konkrétne možnosti realizácie, ale chceme aj a predovšetkým načúvať vám a spoznať vás a prostredie, v ktorom pôsobíte, pre čo možno najširšie umožnenie načúvania konzultácií. To, ako prebehne synodálna cesta, závisí od nás všetkých, i ďalších, ktorí sa k nám ešte pripoja.

Synodálna cesta je pre nás všetkých príležitosťou scitlivieť na eklezialitu, cirkevnosť, na spolupatričnosť s Cirkvou, uvedomiť si, že sme súčasťou niečoho väčšieho ako užší kruh spoločenstva, v ktorom žijeme, v ktorom sa obyčajne angažujeme a z ktorého perspektívy máme tendenciu aj na všetko hľadieť. Znamená to aj zdvihnúť hlavu a rozhliadnuť sa. To pomôže vidieť aj seba v celku, a tak lepšie porozumieť vlastnému špecifickému, ale čiastkovému poslaniu v rámci rozmanitého pôsobenia Ducha Svätého v Cirkvi.

Čo očakávame od koordinátorov

Na našom stretnutí ste teraz prítomní zväčša koordinátori, ale aj farári, rektori kostolov, vedúci spoločenstiev a združení, inštitúcií a podobne. Jeden z dokumentov (Vademecum) zdôrazňuje, že kňazi a diakoni zohrávajú kľúčovú rolu pri sprevádzaní celého Božieho ľudu na ceste synodality. Preto sme sa s nimi stretli ako s prvými. Ich úsilie o napomáhanie a zavedenie synodálnejšieho spôsobu existencie Kristovej cirkvi do praxe má zásadný význam. Kňazi a diakoni môžu zvyšovať povedomie o synodálnej povahe Cirkvi a o význame synodality vo farnostiach, službách a hnutiach, v ktorých konajú svoju službu. Všetci klerici, obdarení posvätnými darmi a charizmami, ktoré dostali pri vysviacke, majú rozhodujúcu úlohu pri zabezpečovaní toho, aby táto synodálna skúsenosť bola opravdivým stretnutím so vzkrieseným Kristom, založeným na modlitbe, živým slávením Eucharistie a inšpirovaným počúvaním Božieho slova. To môže byť aj prvá vec, ktorú môžete vy, drahí bratia kňazi, okamžite začať robiť vo svojich spoločenstvách. Hovoriť o synodalite, vysvetľovať ju pri svätých omšiach vo svetle Božieho Slova, organizovať slávenia a modlitebné stretnutia nad Božím Slovom a pod.

Príručka (Vademékum) pre diecéznu fázu hovorí: „Diecézny synodálny tím môže pracovať prostredníctvom koordinátorov pre realizáciu synodálnych konzultačných stretnutí v celej diecéze. Napríklad synodálne konzultácie v rámci farnosti môže zastrešovať koordinátor v danej farnosti, ktorý spolupracuje s farským tímom. Všetci koordinátori budú musieť byť poučení o duchu, cieľoch a prístupe k synodálnemu procesu a mali by mať prístup k príslušným zdrojom vrátane tohto Vademéka a webovej stránky synody. Koordinátori potom môžu v komunikácii s diecéznym synodálnym tímom rozlišovať a plánovať najvhodnejšie postupy pre jednotlivé konkrétne skupiny.“ Mojou úlohou a celého diecézneho tímu je pripraviť aj tieto workshopy a webináre, ktoré ľudí zorientujú v tom, čo znamená synodalita a vystroja ich základnými zručnosťami pre synodálne procesy. Medzi takéto zručnosti by malo patriť aj vedenie synodálnych konzultačných stretnutí a táto základná formácia je sama osebe cenným výsledkom súčasného synodálneho procesu. Tieto zručnosti a vedenie synodálnych konzultačných stretnutí bude predmetom nasledujúceho webinára. V tomto vám chceme pomôcť k základnej orientácii.

Teraz by som zhrnul, aké prvé kroky by sme vám odporučili ako koordinátorom:

1. Treba vychádzať z toho, aký druh spoločenstva, či inštitúcie vás vymenoval za koordinátora. Úplne iné výzvy bude táto úloha predstavovať pre koordinátora farnosti či rehoľného kostola a úplne iné výzvy pre koordinátora nejakého iného spoločenstva, inštitúcie či združenia.
2. Vo farnostiach (najmä väčších mestských) odporúčame koordinátorom, aby sa postupne snažili pozvať k spolupráci ďalších a vytvorili si farské synodálne tímy, jednak aby sa odbremenili, jednak, aby plánovali konzultácie synodálne v spolupráci. Farským koordinátorom odporúčame, aby komunikovali so svojimi farármi a na nejakej pravidelnej báze s nimi komunikovali svoje návrhy, aby mohol sprevádzať celý proces. Je potrebné povzbudiť svojich kňazov, aby sami hovorili o synodalite vo forme homílií, zamyslení, katechéz, modlitebných stretnutí, adorácií či iných pravidelných aktivít. Prípadne ich môžete poprosiť, aby vám dali priestor sa prihovoriť veriacim či už po svätej omši alebo pri iných príležitostiach, aby ste o synodalite mohli veriaticich informovať. Ideálne je začať o synodalite hovoriť v jestvujúcich synodálnych štruktúrach, v pastoračnej rade či nejakom okruhu bližších aktívnych farníkov v rozličných službách. Snažte sa postarať o to, aby sa informácie dostali na internetovú stránku farnosti, sociálne siete, kostolné nástenky, miestne médiá (časopisy). Kreativite sa medze nekladú. Môžte sa aj navzájom inšpirovať. Samozrejme nezabudnime, že synodalita sa neuskutočňuje v médiách (lebo pre niektorých jestvuje len to, čo je v ich obľúbenom denníku či na sociálnej sieti). To však neznamená, že nemáme umožniť médiám

zviditeľnenie synodality. Avšak je antisynodálne zneužívať synodu na sebareprezentáciu a propagáciu seba a svojho spoločenstva či svojich záujmov. To by bola skôr márnivosť ako synodalita.

3. V ďalšej fáze je potrebné sa zamýšľať nad možnosťami synodálnych stretnutí v malých skupinách. Farnosti ponúkajú najširšie pole možností. V iných spoločenstvách podľa ich povahy koordinátori môžu zorganizovať takéto stretnutia v rámci svojho spoločenstva, niekedy jedno, ak je väčšie, tak aj viac – najlepšie na to využiť pravidelné stretnutia, ktoré na nejaký čas budete venovať synodalite – najprv napríklad modlitbe a počúvaniu Božieho Slova, informovaním o synodalite, ako my dnes tu.

4. Keď budete uvažovať o možnostiach konzultačných stretnutí v malých spoločenstvách, narazíte na otázku, kto tieto stretnutia bude viesť alebo moderovať. Tak sa dostávame k potrebe prizvať k spolupráci ľudí s určitými komunikačnými schopnosťami. To sa ukazuje ako najväčšia výzva celého procesu. Týchto ľudí nazveme moderátormi. Koordinátor môže byť aj moderátorom, ale nemusí a napríklad vo väčších farnostiach ani by to nebol schopný všetko pokryť. Preto uvažujte nad tým, kto by takúto službu mohol konať. Ďalší webinár budeme venovať práve téme priebehu konzultačného stretnutia a komunikačným zručnostiam moderátorov týchto stretnutí. Niektoré spoločenstvá budú zo svojej povahy možno mať k dispozícii viac takýchto zručných ľudí (alebo aspoň vhodných na ďalšiu formáciu) a môžu ich veľkodušne ponúknuť napríklad farnostiam či iným oblastiam (zvlášť napríklad na perifériách).

5. Odporúčame vám samozrejme, aby ste sa držali princípu priority času nad priestorom. Nebojte sa toho. Treba pozvať do procesu synodality zástupcov konkrétnych farských spoločenstiev. Skúste sa najprv stretnúť a zo synodálnych stretnutí môžu povstať ďalší spolupracovníci. Treba dôverovať aj pôsobeniu Ducha Svätého. Vo farnostiach začnite s tými, ktorí sú aktívni v spoločenstve, spolupracovníci, alebo tí, ktorí sa zúčastňujú na svätých omšiach cez týždeň, potom v nedeľu. A postupne sa rádius môže rozširovať aj cez tých, ktorí sa už takého synodálneho stretnutia zúčastnia. Konzultácie môžu prebiehať v podstate už od teraz až do mája, ako sa vám bude dariť. Môžete prípadne ešte počkať do ďalšieho webinára a potom už budete mať aj konkrétne podnety, ako robiť samotné konzultačné stretnutie. Dovtedy sa môžete stretnúť nad Božím Slovom, v modlitbe, pri informovaní o synodalite a podobne. Neskôr príde realizačná fáza konzultačných stretnutí pre málo aktívne skupiny farníkov – napríklad pozvať rodičov prvoprijímajúcich detí (mnohí z nich sú nepraktizujúci).

6. Veľkou výzvou synodality je prekonávať individualizmus, ktorý spomínaný Dokument z Aparecidy identifikoval ako hlavnú prekážku evanjelizácie a úpadku Cirkvi. Ten sa prejavuje aj ako individualizmus spoločenstva, neraz uzavretého do seba samého, sebestačného a autoreferenciálneho. Preto je úlohou koordinátorov robiť nielen homogénne konzultácie medzi svojimi členmi, ale aj heterogénne, pri ktorých by sa mohli stretnúť zástupcovia rozličných spoločenstiev. To platí aj v rámci farnosti, v ktorej na farskej úrovni pôsobia rozličné skupiny a združenia (ružencové bratstvo, seniori, mladé rodiny, skauti, charizmatici, tradiční a pod.). Spoločenstvá, ktoré nie sú farnosťami, sa môžu zamyslieť, s ktorou farnosťou alebo iným spoločenstvom by mohli zorganizovať konzultačné stretnutie.

7. Treba zdôrazniť, že témou tohto počúvania, konzultácie a rozhovorov je téma synodality, teda spoločného kráčania. Ako sa nám darí kráčať spolu (konkretizované do 10 tém, z ktorých potom moderátor vyberie najvhodnejšie pre danú skupinu).

8. Synodálnych konzultačných stretnutí v malých skupinách sa môže zúčastniť každý pokrstený, ale aj ktokoľvek iný. Je na koordinátorovi a jeho tíme, aby zväžil, ktorých jednotlivcov pozvať do ktorého stretnutia. V podstate budú dva druhy jednotlivcov: a. Tí, ktorí sa prihlásia sami (treba komunikovať verejne možnosť, kde a u koho sa môžu prihlásiť), b. Tí, ktorých bude treba pozvať (často sú to práve tí, o ktorých máme najväčší záujem – to je často tá periféria – teda ľudia, ktorých obyčajne nemáme možnosť vypočúť).

9. Našou a vašou úlohou je pokúsiť sa o čo možno najširšiu účasť. Samozrejme si musíme uvedomiť reálne možnosti. Ak sa to nepodarí v tomto období, aspoň sa začne proces, v ktorom si postupne osvojíme tento štýl a v budúcnosti sa môže podariť oveľa viac.

10. Je potrebné, aby koordinátor s tímom premýšľal o miestach, kde by sa konzultačné stretnutia mohli konať: vo farských priestoroch, kostole, fyzicky alebo v online priestore (nie verejné mediálne debaty!). Je dobré uvažovať aj o neformálnom prostredí mimo cirkevných objektov (najmä pre ľudí vzdialenejších cirkevnému životu). Odporúča sa, aby sa stretnutia uskutočnili aj v rámci nejakých aktivít, ktoré podporia otvorenosť: športové aktivity, charitatívne diela, brigády, výlety, púte, občerstvenie (grilovačka) podľa toho, čo nám umožní pandémia.

10. Synodálny štýl charakterizuje vládnosť, nekonfliktnosť, prívetivosť, vďačnosť. Našou úlohou nie je teraz vyriešiť problémy našich spoločností. Našou úlohou je pozývať najmä k tomu, aby každý, kto má záujem, mohol byť vypočutý. Prejavujeme jednoducho vďačnosť všetkým, ktorí sa zapoja do spolupráce či do konzultačných stretnutí.

11. Premeditujme si 9 pokušení a nástrahám synodality, aby sme sa im mohli vyhýbať: 1. pokušenie chcieť viesť proces svojou cestou, 2. Pokušenie sústrediť sa na seba a na svoje bezprostredné starosti, 3. Pokušenie vidieť len problémy, 4. Pokušenie zamerať sa len na štruktúry, 5. Pokušenie nehľadiť za viditeľné hranice Cirkvi, 6. Pokušenie stratiť ciele synodálneho procesu, 7. Pokušenie konfliktu a rozdelenia, 8. Pokušenie považovať synodu za akýsi parlament, 9. Pokušenie počúvať len tých, ktorí už sú zapojení do aktivít Cirkvi.

12. Úlohou koordinátorov bude potom aj zhromaždiť zapísané výstupy zo stretnutí a podať záverečný report diecéznemu koordinátorovi (resp. tímu). Zodpovedný môže pridať svoj sprievodný list. Ale o tom ešte budeme hovoriť neskôr.